

BEGINSELEN VOOR HET
ECONOMISCH HANDELEN VAN DE
ONDERNEMER IN DE LANDBOUW

REDE

UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING VAN HET AMBT
VAN BIJZONDER HOOGLERAAR
AAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL TE WAGENINGEN
OP 9 JUNI 1953

DOOR

DR W. RIP

H. VEENMAN & ZONEN - WAGENINGEN

*Excellenties,
Mijnheer de Voorzitter van de Eerste Kamer der
Staten-Generaal,
Mijne Heren Bestuurders en Curatoren van de
Stichting Bijzondere Leerstoelen voor Christe-
lijke Maatschappijleer te Wageningen,
Mijne Heren Curatoren van de Landbouwho-
geschool,
Dames en Heren Professoren, Lectoren en Do-
centen,
Dames en Heren Studenten,
en gij allen, die mij de eer aandoet bij deze plech-
tigheid tegenwoordig te zijn,*

Dames en Heren,

Het wil mij voorkomen dat aan een rede waarmede een bijzonder hoogleraar zijn ambt aanvaardt een drietal eisen mag worden gesteld. In de eerste plaats behoort hetgeen wordt betoogd wetenschappelijk verantwoord te zijn; daarnaast zal zijn rede een aanduiding dienen te bevatten van de richting waarin zijn onderwijs zich zal bewegen en tenslotte zal — in verband met het gehoor — het gebodene verstaanbaar moeten zijn voor een ruimere kring dan die der vakgenoten.

Het zal duidelijk zijn, dat het niet gemakkelijk is aan dit drietal eisen — wetenschappelijk verantwoord, programmatisch en eenvoudig — gelijkelijk te voldoen. De geringe zelfkennis die ik bezit, stelt mij toch wel in staat te concluderen dat de derde eis — gezien mijn antecedenten — niet de grootste moeilijkheden zal opleveren.

Teneinde te trachten aan bovengenoemde eisen enigermate te voldoen, zou ik in dit uur enkele opmerkingen willen maken over het economisch handelen van de ondernemer in de landbouw. Ik acht de keuze van dit onderwerp niet geheel onverantwoord, daar mijn leeropdracht betrekking heeft op de economische en sociale agrarische politiek en ik van oordeel ben dat de agrarische ondernemer in dit geheel de centrale figuur is.

Ik stel mij dan voor kortelijk stil te staan bij de ondernemer in de landbouw. Voorts wil ik nagaan welke economische handelingen deze ondernemer verricht, om tenslotte de vraag onder het oog te zien of aan dit economisch handelen bepaalde normen ten grondslag behoren te liggen en zo ja, welke.

De ondernemer in de landbouw staat aan het hoofd van een landbouwonderneming. Bij een andere gelegenheid karakteriseerde ik de landbouwonderneming als een samenstel van mensen en middelen, dat zich, geleid door de economische norm, richt op de voortbrenging van plantaardige en/of dierlijke producten ¹.

Zoals bekend is, behoren de landbouwondernemingen — althans in ons land — in het algemeen tot de kleine ondernemingen. In economisch opzicht zijn zij niettemin belangrijk door hun grote aantal. Volgens de laatst beschikbare gegevens ² zijn er in ons land 282119 land- en tuinbouwbedrijven, waarbij de allerkleinste buiten beschouwing zijn gelaten. Men kan zeggen dat de landbouw in Nederland getypeerd wordt door de zelfstandige, particuliere ondernemingsvorm. Er is aanleiding aan te nemen dat dit ook in de toekomst het geval zal zijn. Wanneer het rapport van de plancommissie van de Partij van de Arbeid oproept tot bestudering van het voor en tegen van de socialisatie van de grond, wordt tegelijk verzekerd dat dit eventueel zal geschieden: vanzelfsprekend onder behoud van de particuliere bedrijfsvorm ³.

Een groot deel van deze ondernemingen zijn zgn. gezinsbedrijven. (Ik volg hier het spraakgebruik in de landbouw, dat bij voorkeur niet van onderneming, doch van bedrijf spreekt.) De ondernemer en zijn gezin wonen in de meeste gevallen op het bedrijf en de gezinsgemeenschap is vaak tevens arbeidsgemeenschap.

In de economische literatuur ⁴ wordt vooral gedurende de laatste tientallen jaren veel aandacht besteed aan de ondernemer en zijn functies, mede in verband met de gewijzigde economische en sociale omstandigheden. Door Van Deventer wordt in zijn proefschrift „Wins en prijstheorie” een verdienstelijke samenvatting van deze literatuur gegeven ⁵. Zo werd ook op de Landdag voor economen, gehouden te Utrecht op 8 Maart 1952, door een drietal prominente figuren de functie van de ondernemer in het huidige tijdsbestek aan de orde gesteld ⁶. Het valt bij kennisneming van verscheidene verhandelingen over dit onderwerp op, dat nu en dan de kleine zelfstandige ondernemer wel even wordt genoemd, doch dat alle aandacht wordt geconcentreerd op de problematiek van de figuren die aan het hoofd van grote ondernemingen staan. Bij de ontwikkeling van de naamloze vennootschap en de opkomst van semi-overheidsbedrijven staat de theorie voor de moeilijkheid om uit te maken wie in dit organisme de eigenlijke ondernemer is. Zo wijst Haccoû ⁷ er op dat in onze maatschappij de figuur van de ondernemer wel een permanent verschijnsel is, doch noch het uitgangspunt van de winstmaximalisatie noch dat van het door Schumpeter en Knight ingevoerde begrip van de dynamiek, volledig voldoen.

Een belangrijk gedeelte van deze beschouwingen gaat echter aan mijn onderwerp voorbij. Het is immers niet moeilijk om in ons land in een landbouwonderneming de ondernemer aan te wijzen? Deze

onderneming beschikt niet over een directeur, die wel de onderneming leidt doch niet financiert. In een landbouwonderneming zoekt men te vergeefs naar het hoofd van de verkoopafdeling, naar de personeelchef, naar de leider van de productieafdeling, enz. De ondernemer in de landbouw beheert in het overgrote deel van de gevallen de productiemiddelen grond, kapitaal en arbeid zelfstandig en hij exploiteert de onderneming voor eigen risico. Ook wanneer hij de grond niet in eigendom heeft doch pachter is, draagt hij zelf het risico van de onderneming.

Toch zou het onjuist zijn te menen dat de huidige maatschappelijke en politieke ontwikkeling zijn positie als ondernemer geheel onberoerd heeft gelaten ⁸. In de eerste plaats is het, tengevolge van de volledige occupatie van de bodem en de gegeven graad van bevolkingsdichtheid bijna onmogelijk als zelfstandig ondernemer in de landbouw een geheel nieuw bedrijf te stichten, hetgeen in de industrie herhaaldelijk voorkomt. Het geheel op eigen kosten en voor eigen risico ontginnen van woeste grond of het inpolderen van nieuw land behoort tot de zeldzaamheden. In het overgrote deel van de gevallen geschiedt dit door de Overheid en kan de boer of tuinder beginnen met de exploitatie van een reeds gesticht bedrijf. Dat dit op het oude land in nog sterkere mate geldt, behoeft geen betoog. Weliswaar zijn in de tuinbouw, in de fruitteelt en in de sierteeltsector de mogelijkheden iets groter, doch ook hier ontmoet men voor dit soort pionierswerk allerlei belemmerende factoren.

Voorts kan er op gewezen worden dat tengevolge van de bemoeiingen van de Overheid met de landbouw, van het streven naar bestaanszekerheid en van het bestaan van al of niet doeltreffende prijs-garanties, de risicofactor in de landbouw aan betekenis heeft ingeboet ⁹. Op wellicht een enkele uitzondering na komt het gedurende de laatste jaren niet voor dat een landbouwonderneming wegens blijvend ongunstige bedrijfsresultaten moet worden beëindigd. De zelfstandige ondernemer in de landbouw ziet de risico's die hij kan lopen — althans in verschillende sectoren — aanmerkelijk beperkt. Niet de spanning van het al of niet ondernemer kunnen blijven, doet hem zijn ondernemersactiviteit tot het uiterste ontplooiën. De dynamiek van het ondernemer-zijn in de landbouw is ook in dit opzicht verzwakt. Hoezeer het belang van de landbouw en het algemeen belang hiermede ook zijn gediend, het gevaar dreigt toch dat de ondernemer zich niet steeds van deze min of meer kunstmatige factoren bewust is, en dat in dezelfde mate waarin zijn risico's worden beperkt ook zijn zelfstandigheid als ondernemer wordt ingekort.

De functie van de ondernemer in de landbouw heeft ook wijzigingen ondergaan ten gevolge van de resultaten van de landbouwwetenschap in technische zin, waardoor eveneens de risico's van het ondernemerschap — door oogstbederf, optreden van ernstige veeziekten, enz. — belangrijk worden verminderd. Als voorbeelden

noem ik slechts de aanwending van zeer gevarieerde kunstmeststoffen, van voorbehoedmiddelen, van chemische bestrijdingsmiddelen en de voortschrijdende mechanisatie. Soms komen daarvoor echter andere risico's in de plaats, zoals mogelijke verstoring van het bacteriënleven in de grond, enz.

Tenslotte is gedurende de laatste decennia de collectieve behartiging van ondernemersbelangen in de landbouw — waarover straks nader — van betekenende invloed geworden op de aard en omvang van de economische activiteit van boer en tuinder.

Ik moet in verband met mijn onderwerp van een nadere uitwerking van deze gewijzigde positie van de landbouwondernemer afzien. Het doel van deze opmerkingen was slechts een schetsmatig beeld te geven van de huidige ondernemer in de landbouw die door middel van de aanwending van grond, kapitaal en arbeid zich, voor eigen risico, bedrijfsmatig richt op de voortbrenging van plantaardige en/of dierlijke producten.

Thans ga ik over tot een nadere beschouwing van de economische handelingen die door de ondernemer in de landbouw worden verricht. De kern van het menselijk handelen op economisch gebied ligt in het doelmatig beheer van schaarse middelen voor een veelheid van doeleinden¹⁰. Alvorens nu nader in te gaan op de zin van dit economisch handelen, komt het mij gewenst voor de economische handelingen van de ondernemer nader te onderscheiden. Het zwaartepunt ligt hier ongetwijfeld bij het economisch handelen van de individuele ondernemer binnen zijn onderneming. De kleine ondernemer is daar de initiatief nemende leider van een productieproces, dat in eerste aanleg voor zijn risico plaats vindt¹¹. Volgens een, ook door Levenbach¹² gevolgde, onderscheiding zijn aan zijn werkzaamheden drie zijden te onderscheiden: 1e. de regeling van de commerciële zijde, waaronder de financiering van de onderneming; 2e. de regeling van de techniek of de organisatie van het voortbrengingsprocédé; 3e. de regeling van de arbeidsverhoudingen.

In het bedrijf van een zelfstandige ondernemer waarin met arbeiders wordt gewerkt, is de ondernemer dus leider in commerciële zin, leider van het productieproces en leider van de arbeidsgemeenschap. Rottier¹³ geeft er in zijn prae-advies, dat hij uitbracht op de reeds eerder genoemde Landdag voor economen, de voorkeur aan een viertal onderdelen van de huidige ondernemersfunctie te onderscheiden, nl. de interne economische functie, de interne sociale functie, de externe economische functie en de externe sociale functie. Zoals nog nader zal blijken acht ik ook deze indeling van betekenis, daar aan de door mij genoemde driedelige onderscheiding in de ondernemersfunctie telkens een interne en een externe zijde te onderkennen is.

Bezien wij de door mij gemaakte onderscheiding in de functies

van de ondernemer nader, dan blijkt zijn ondernemersactiviteit bij de uitoefening van de eerste en de derde functie direct gericht te zijn op de verhouding tot zijn medemens (koper, verkoper, verpachter, credietgever, arbeider) en bij de uitoefening van de tweede functie voornamelijk op de zakelijke productiefactoren (bodem, werktuigen of gereedschappen). Deze onderscheiding in de ondernemersactiviteiten geldt begrijpelijker wijze niet alleen voor de ondernemer in de landbouw, doch voor de kleine zelfstandige ondernemer in het algemeen. Wanneer Luyckx¹⁴ in zijn dissertatie „Het ambacht in de huidige maatschappij” het ambachtsbegrip nader definieert, vindt men daarin dezelfde elementen terug die hierboven voor de zelfstandige ondernemer in de landbouw werden genoemd.

Toch vertonen de activiteiten van de ondernemer in de landbouw een eigen aspect. Dit is o.m. een gevolg van het feit dat het gebruik van de bodem een zo belangrijke plaats inneemt, dat de weersomstandigheden — en dit geldt vooral voor zijn optreden als leider van het productieproces — vaak van beslissende betekenis zijn en dat men in de landbouw overwegend met levende planten en dieren te doen heeft.

Het is echter noodzakelijk er op te wijzen dat naast de economische handelingen binnen of vanuit de individuele landbouwonderneming, met name gedurende de laatste vijftig jaren, ook de collectieve economische activiteit in de landbouw in belangrijke mate is toegenomen. Samkalden¹⁵ heeft daarvan in zijn inaugurele rede — voor een ander doel — nog eens een korte en duidelijke samenvatting gegeven. Saal¹⁶ spreekt zelfs van een ontwikkeling van een organische naar een organisatorische plattelandssamenleving. Men zou het ook zo kunnen uitdrukken dat de individuele ondernemer vrijwillig een gedeelte van zijn economische activiteit heeft overgedragen aan daartoe geëigende organisaties.

Als verlengstuk van zijn commerciële handelingen zien wij talrijke coöperaties optreden. Voor de organisatie van het voortbrengingsproces op het bedrijf heeft hij — vaak op initiatief of onder leiding van de Overheid — een gedeelte van de proefneming, de voorlichting, de rassenkeuze, enz. vrijwillig gedelegeerd aan daartoe opgerichte instituten, verenigingen en diensten. Als leider van de arbeidsgemeenschap is zijn handelingsbevoegdheid beperkt binnen de ruimte, die de werkgevers- en werknemersorganisaties in de landbouw hem als gevolg van de afsluiting van collectieve arbeidsovereenkomsten hebben gelaten.

Anderzijds kan hij als lid van genoemde coöperaties, verenigingen of instellingen, extern invloed op deze activiteiten uitoefenen. Met Rottier zou ik dit zijn externe economische en sociale functies kunnen noemen.

Straks zullen, naast de reeds thans bestaande agrarische wetge-

ving, ook de regelingen van de publiekrechtelijke bedrijfsorganen aan zijn individuele vrijheid van handelen in economisch bepaalde grenzen stellen.

Kortheidshalve ga ik echter op deze beperkingen thans niet nader in en aanvaard ik deze feitelijke omstandigheden als voor de ondernemer in de landbouw gegeven data.

Tot nu toe heb ik getracht U de ondernemer in de landbouw voor te stellen en de door hem te verrichten individuele en collectieve economische handelingen enigermate te rubriceren. Thans kom ik aan het belangrijkste deel van mijn betoog, nl. de vraag of aan dit economisch handelen bepaalde richtlijnen of normen ten grondslag behoren te liggen. Zo juist zagen wij dat de kern van het economisch handelen ligt in het doelmatig beheer van schaarse middelen voor een veelheid van doeleinden.

Eerst iets over de veelheid van doeleinden die bij het economisch handelen wordt nagestreefd. In navolging van Van der Kooy¹⁷ maak ik onderscheid tussen de normen waaraan het economisch handelen is gebonden en de doeleinden met het oog waarop wordt gehandeld. De rangschikking der doeleinden is essentieel voor de economische beslissing. Het is een veelheid van doeleinden die de beslissing welke aan het economisch handelen voorafgaat, beïnvloedt. Talrijke beslissingen worden vaak met het grootste gemak, meestal onbewust of uit gewoonte genomen. Een belangrijke, niet alles overheersende plaats neemt het winstmotief in. Doch daarnaast ook de instandhouding, uitbreiding en verbetering van de onderneming. Ook de te verwachten vergroting of betere spreiding van de werkgelegenheid op het bedrijf kunnen van invloed zijn op de beslissing. Vermeerdering van geldbezit, doch ook meer vrije tijd, hoger aanzien, grotere zedelijke voldoening, gemakkelijker productiemethoden, vermindering van risico's weegt de ondernemer af tegen de te brengen offers¹⁸. Zelfs het er op na houden van een bepaalde liefhebberij kan van invloed zijn op zijn beslissing.

Op deze beslissingen hebben ook zijn aanleg en ontwikkeling, de kwaliteit, de ligging en de grootte van zijn bedrijf invloed, evenals de samenstelling van zijn gezin en het al of niet beschikbaar zijn van arbeidskrachten. De vraag of als zelfstandig doeleinde voor de economische handeling van de ondernemer in de landbouw ook het algemeen belang kan gelden, zou ik met Cobbenhagen¹⁹ in het algemeen ontkennend willen beantwoorden. Voor de individuele boer of tuinder, als kleine ondernemer, is het gehele complex van belangen, die in het algemeen belang onderling worden afgewogen, is het algemeen belang een te vaag en te onbestemd en aldus te onzeker begrip, dan dat hij hiermede bij zijn economisch handelen in belangrijke mate rekening zou kunnen houden. Voorts moet worden bedacht dat de individuele boer of tuinder zo goed als geen in-

vloed kan uitoefenen op de afzet en prijsvorming van de door hem af te leveren producten. Voor zover hij echter — soms na voorlichting door anderen — in een bepaald geval het algemeen belang wel kan overzien, dient hij daarmede rekening te houden. Cobbenha-²⁰ noemt, in een ander verband, grote ondernemers, tengevolge van de economische macht die zij kunnen uitoefenen, zelfs publieke figuren, van wie een groot stuk van het algemeen belang afhankelijk is geworden.

Ten aanzien van de instellingen en organisaties van de agrarische ondernemers die voor een deel de collectieve economische belangen van de individuele ondernemers behartigen, zal het algemeen belang, voor zover dit wordt gekend en kan worden overzien, echter een meer belangrijk element vormen bij het nemen van beslissingen van economische aard. Bij het functionneren van de toekomstige publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in de landbouw krijgt de behartiging of inachtneming van het openbaar belang zelfs een bijzonder accent.

Liggen er nu aan het economisch handelen van de agrarische ondernemers ter bereiking van de eerder genoemde doeleinden ook bepaalde beginselen of normen ten grondslag? Zijn er beginselen, normen of richtlijnen waarnaar de economisch handelende boer of tuinder zich behoort te richten, zowel bij de keuze uit een veelheid van doeleinden als bij de wijze waarop hij zijn gekozen doeleinde tracht te bereiken? Het antwoord op deze vraag is van grote betekenis voor de wijze waarop de agrarische ondernemer zijn taak opvat en uitvoert.

Ik stel mij op het standpunt dat elk mens, als naar Gods beeld geschapen, bij al zijn handelingen onderworpen is aan het grote beginsel — wellicht nog beter: gebod —, God lief te hebben boven alles en de naaste als zich zelf. In de tien geboden vinden wij een nadere weergave van dit grote gebod. Gezien de bewoordingen waarin deze decaloog is gesteld, sluit zij aan bij de omstandigheden, zoals deze golden in de Oud-Testamentische tijd. De kern is hier van absolute gelding, doch de bewoordingen zijn gebonden aan die tijd. Deze geboden dragen een absoluut karakter, in deze zin dat zij altijd, overal en tegenover iedereen gelden.

Hierbij aan sluit het beginsel, of wellicht juister: de op de Heilige Schrift steunende belijdenis, dat God als Schepper van hemel en aarde alle dingen onderhoudt en bestuurt en dat in beginsel door Christus' verlossingswerk de Schepping, die door de zondeval werd verdorven, weer is herschapen. God heeft de Schepping op een bepaalde wijze ingericht en het is de mens gegeven in de practijk van het leven van deze ordeningen iets op te merken ²¹.

Naast deze beide theses zou ik ook beginselen van het handelen willen noemen, de richtsnoeren die rechtstreeks daaruit voort-

vloeien²². Zo acht ik het economisch beginsel van doelmatige besteding der schaarse middelen, het sociaal beginsel van de samenleving in menselijke gemeenschap, het juridisch beginsel der gerechtigheid en het zedelijk beginsel der menselijke verantwoordelijkheid te behoren tot de christelijke beginselen²³. Het zou mij echter te ver voeren thans het verband met gebod en ordeningen nader te adstrueren. Ik ben van oordeel dat deze richtsnoeren of beginselen gefundeerd zijn in de beide eerdergenoemde uitgangspunten. De beginselen van doelmatigheid, gemeenschap, rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid mogen nooit worden ontdaan van het verband met het grote gebod der liefde en mogen niet worden gezien los van de in het menselijk leven gestelde ordeningen Gods. Geschiedt dit wel dan ontardt de doelmatigheid gemakkelijk in een dorre efficiency, de gemeenschapsgedachte in een verstikkend collectivisme, de gerechtigheid in een modern „ius vitae ac necis” en de verantwoordelijkheid in oud of nieuw liberalisme.

Berkhof²⁴ heeft in zijn referaat, geschreven voor de Christelijke Sociale Conferentie 1952, als leidende gedachte op sociaal-economisch terrein genoemd de „menschelijkheid”. Deze menschelijkheid betekent volgens hem dan enerzijds een „menswaardig bestaan” en anderzijds het dragen van „verantwoordelijkheid”. De zo juist door mij genoemde beginselen zijn, naar ik meen, in deze beide begrippen wel onder te brengen. Toch hecht ik er aan mij hier tevens aan te sluiten bij hetgeen Herman Ridderbos²⁵ in dit verband opmerkt, nl. dat wij om de „menschelijkheid” waarlijk te kunnen dienen, ook de eigen zin en structuur van de werkelijkheid om ons heen hebben op te sporen en te eerbiedigen. Dat is ook het essentiële van de gedachte van de „sovereiniteit in eigen kring” — door Kuyper²⁶ geponeerd en door Dooyeweerd²⁷ en anderen nader uitgewerkt —, waarover de discussie onlangs is heropend²⁸.

Ik beëindig deze algemene opmerkingen over de christelijke beginselen voor het menselijk handelen met de waarschuwing, dat met het plaatsen van het praedicaat „Christelijk” grote voorzichtigheid moet worden betracht. Niet elke richtlijn of gedragsregel die ons in bepaalde omstandigheden of in een bepaalde tijd redelijk en praktisch voorkomt, mag maar terstond op zo hoog niveau worden gebracht. Niet alleen dat het lichtvaardig gebruik van deze aanduiding afstotend werkt, ook het ongemotiveerd gebruik van deze zware termen dient uiteindelijk de goede zaak niet. Op gevaar af misverstaan te worden zou ik willen zeggen: het aantal christelijke beginselen is niet zo groot. Voor het overige zijn het vaak onvolkomen menselijke gevolgtrekkingen.

Na deze korte uitweiding over de beginselen in het algemeen, zou ik dus willen concluderen dat de economisch handelende ondernemer in de landbouw zich, zowel bij de keuze uit een veelheid van

mogelijke doeleinden, als bij de wijze waarop hij de gekozen doeleinden tracht te realiseren behoort te richten naar de door mij aangeduide beginselen ²⁹. Vaak zijn de na te streven doeleinden niet economisch van aard, doch meestal wel economisch relevant. Bij zijn economisch gerichte handelingen ter bereiking van de gekozen doeleinden behoort het economisch beginsel van de doelmatigheid leidinggevend te zijn. Hoewel echter het economische een eigen kern en structuur en een niet tot andere aspecten te herleiden kern heeft ³⁰, is het toch niet te isoleren van het volle leven waarin de mens een opdracht heeft te vervullen. Het economische is een aspect van de volle werkelijkheid, doch binnen die werkelijkheid bevindt zich een belangrijk gebied waar het economisch beginsel der doelmatigheid domineert.

Bij beschouwing van de drieledige functie van de agrarische ondernemer, zoals die hiervoor werd aangegeven, valt het op dat de beslissingen die aan het economisch handelen vooraf gaan, van zeer verschillende draagwijdte zijn. Wel geldt voor alle handelingen de economische norm van de doelmatigheid, doch in het ene geval is de hantering van deze norm veel meer onderhevig aan naastliggende normen dan in het andere geval. De economische beslissing of nog meer kosten zullen worden aangewend ter verkrijging van een hogere opbrengst in geld en producten (b.v. het al of niet aanwenden van een hoeveelheid kunstmest) ligt niet zo onder direct beslag van de sociale, juridische en zedelijke normen als het nemen van maatregelen die de ondernemer als hoofd van de arbeidsgemeenschap treft (b.v. het al of niet ontslaan van een arbeider).

Met Hennipman ³¹) ben ik van oordeel dat er zelfs plaats is voor het onderscheid tussen economische en technische doelmatigheid. Als voorbeeld van het laatste zou kunnen worden genoemd de beslissing omtrent het tijdstip en de wijze waarop een bepaald bestrijdingsmiddel wordt toegepast. Men zou de technische doelmatigheid een verschijningsvorm van de economische norm kunnen noemen. Een algemeen gangbare terminologie bestaat er, ook volgens Hennipman, evenwel niet.

Het is ook sociaal van veel betekenis of bij de gevolgen van het economisch handelen het belang van de medemens direct of indirect betrokken is. Vooral in kleine ondernemingen worden er talrijke economische handelingen verricht die van geringe betekenis zijn voor de naaste. De moeilijke vraag doet zich hierbij voor wanneer het niet opvolgen van de gestelde normen als positieve overtreding moet worden gezien en wanneer de niet inachtneming van de normen vóór alles als gevolg van ons gebrekkig inzicht, van onze menselijke onvolkomenheid moet worden gekwalificeerd ³². Steeds zal het echter aankomen op een verantwoorde ontplooiing der productieve krachten zonder verabsolutering noch van de economische

noch van de sociale norm of welke andere norm ook. Macfie³³ heeft in zijn „An essay on economy and value” een onderzoek ingesteld naar het zelfstandig normkarakter van het economisch aspect van onze gecompliceerde werkelijkheid en als het normatieve ziet hij „de juiste geproportionneerdheid”. Verwaarlozing van de juiste geproportionneerdheid kan — zoals wij zagen — leiden zowel tot liberalistische als tot collectivistische economische opvattingen. De geschiedenis heeft dit meer dan eens bewezen. Het streven naar een juiste geproportionneerdheid zal op het inacht nemen van de reeds eerder door mij genoemde beginselen moeten steunen.

Naar mijn mening geldt het voorgaande eveneens voor de collectieve economische handelingen die de ondernemer in zijn drieledige functie verricht of laat verrichten. Ook dan rust op de economische norm van de doelmatigheid de invloed o.a. van de sociale, de juridische en de ethische normen. Hierbij doet zich de vraag voor in hoeverre op deze terreinen de noodzaak aanwezig is om deze collectieve arbeid in levensbeschouwelijk gefundeerde organisaties te doen plaats vinden. De grenzen van deze samenwerking zijn ook thans nog in discussie³⁴. Op de derde Kaderconferentie van de Christelijke Middenstandsbond op 18 en 19 September 1951 gehouden, werd een dergelijke vraag ook opgeworpen ten aanzien van de verhouding tussen de christelijke middenstandsvakorganisatie en de zgn. commerciële middenstandsorganisaties (in- en verkoopcombinaties enz.)³⁵. De oplossing zal, naar mij wil voorkomen, gezocht moeten worden in de aard van de doelstelling, in de sfeer waarin kan worden samengewerkt en in de mate waarin andersdenkenden zich — bewust of onbewust — in de practijk naar bovengenoemde beginselen willen richten.

Ik heb nu tevens gelegenheid om voor mijn program, dat ik bij het onderwijs hoop te volgen, te verwijzen naar de hiervoor kort aangegeven grondbeginselen. De vraagstukken die hier liggen zijn weliswaar van uiteenlopende aard, doch zijn alle terug te voeren tot de vraag of voor de zeer verschillende individuele en collectieve economische handelingen in de landbouw nadere richtlijnen zijn te trekken, waarvan in alle bescheidenheid en voorzichtigheid mag worden aangenomen dat zij in overeenstemming zijn met de in de Heilige Schrift geopenbaarde beginselen. Aan dit gezichtspunt zal de economische en sociale agrarische politiek moeten worden getoetst. Met deze grondbeginselen komt men in aanraking bij de nadere beschouwing van de wijdvertakte economische activiteit binnen en buiten de landbouwonderneming. De vragen van de verhouding tot de grondeigendom; de wijze van aanwending van andere productiemiddelen; de verhouding tussen werkgever en werknemer op het individuele bedrijf en in organisatorisch verband; de

samenwerking in vereniging met of zonder andersdenkenden; de verhouding tussen de Overheid en het agrarisch bedrijfsleven; de juiste hantering van publiekrechtelijke bevoegdheden door de toekomstige bedrijfsorganisatie in de landbouw; de internationale samenwerking op landbouwgebied en zoveel meer. Het zal bij de behandeling van deze economische en sociale problemen wel blijken dat ik al zoekend en tastend mijn weg zal moeten gaan en dat ik mede op hulp en voorlichting van anderen aangewezen zal zijn.

Er worden immers niet weinig bedenkingen tegen deze opvattingen ingebracht, niet alleen buiten doch ook binnen de kring van degenen die zich aan het gezag van de Heilige Schrift willen onderwerpen.

Slechts om aan te tonen hoe uitgebreid de stof is die zich bij de behandeling van deze onderwerpen als vanzelf opdringt, noem ik enkele tegenwerpen.

Sommigen erkennen wel dat de Bijbel en het Christendom grote betekenis hebben voor het menselijk leven, doch menen dat het economisch leven, dat streeft naar maximale behoeftenbevrediging, buiten het beslag van het Christelijk geloof valt ³⁶. Ik stel daartegenover dat een oordeel over het economisch handelen tevens een oordeel inhoudt over de principiële levenskeuze van de mens. Weddigen ³⁷ heeft in zijn „Wirtschaftsethik” ook met dit probleem geworsteld en komt tot de ethische norm van het „Ideal des liebevollen Menschen”, dat hij, m.i. ten onrechte, losmaakt van de eis tot heiliging van het leven zoals deze in het grote gebod tot ons komt. De ethische norm, die Weddigen in de praktijk wil toepassen wordt dan toch weer gefundeerd in de mens, los van de door mij genoemde grondbeginselen. Bavinck heeft, reeds in 1913, in zijn „Christelijke Wereldbeschouwing” tegen een dergelijke gedachtengang ernstig gewaarschuwd ³⁸.

Anderen ³⁹ betogen dat het grote gebod der liefde onbruikbaar is in de maatschappelijke strijd omdat liefde zonder aanzien des persoons, volstreekte zelfverloochening en zelfwegcijfering niet passen in een maatschappij die met vele andere middelen streeft naar efficiency, concurrentie, machtsontplooiing en dergelijke. Terecht merkt Van der Kooy ⁴⁰ hiertegenover op dat liefde een slag in de lucht is, wanneer zij niet over macht beschikt om zich te manifesteren. De liefde roept alle mensen op om in edele wedijver al hun economische en andere machtsmiddelen in haar dienst te stellen.

Een andere bedenking is dat het zoeken naar en het formuleren van dit soort beginselen een gevaarlijk werk is. Van Rhijn ⁴¹ noemt een viertal gevaren. Deze beginselen worden zo spoedig in de plaats gesteld van de Bijbelse boodschap, ze verschralen de Bijbelse boodschap, ze werken verstarrend en de eigen verantwoordelijkheid wordt er door verzwakt. Toegegeven moet worden — zoals ik reeds deed — dat deze gevaren ten gevolge van ons gebrekkig menselijk

inzicht inderdaad dreigen. Wanneer Brunner ⁴² — mirabele dictu — vaststelt, om op ons gebied te blijven, dat de grond, naar christelijke opvatting van de gerechtigheid, in de eerste plaats behoort aan de gene, die hem bewerkt, en wel naar de mate van zijn bekwaamheid en bereidwilligheid om hem te bewerken, dan zou ik hem dit niet durven nazeggen. Deze dreigende gevaren ontslaan ons echter niet van de roeping om door gezamenlijke bezinning op de Heilige Schrift, de ons omringende schepping en de geschiedenis, te trachten regelen op te stellen, die ons bij onze beslissingen tot richtsnoer kunnen strekken. Een juiste deelneming aan deze denkbeelden zal de Bijbelse boodschap niet verschraken en leidt niet alleen tot versteviging van het eigen verantwoordelijkheidsgevoel doch ook tot de drang afzonderlijk en gezamenlijk op anderen invloed uit te oefenen.

Nieuwe vragen dringen zich op. Zou dan alleen de ondernemer die met Uw beginselen rekening houdt — zo hoor ik vragen — doelmatig kunnen handelen? Geeft de praktijk niet te zien dat ook zij die zich op een ander standpunt stellen en theoretisch en praktisch tot goede beslissingen kunnen komen? Hangt de doelmatigheid van de aanwending van een bestrijdingsmiddel in de landbouw niet meer af van technische en natuurlijke factoren, dan van de beginselen waarmee Uw ondernemer bezielde is? In mijn proefschrift ⁴³ heb ik getracht uiteen te zetten waarom ook door andersdenkenden, technisch en economisch, goede beslissingen kunnen worden genomen; dat bij hen ook deskundigheid, ijver en inzicht worden aangetroffen. Wanneer daarbij bedacht wordt dat het gebrekkig menselijk inzicht aan christenen niet vreemd is, dan kan ons deze praktijk niet verwonderen.

Veel moeilijker is de vraag te beantwoorden — die ik zoëven reeds aanstipte — waar nu precies de grens ligt bij samenwerking op economisch terrein tussen christenen en andersdenkenden. Belangrijke beslissingen van technische en commerciële aard worden, en m.i. terecht, genomen door zeer verschillende organisaties waarin alle gezindten samenwerken. Gedurende de laatste jaren is in de landbouw bovendien de ontwikkeling gegaan in de richting van een nauwe samenwerking tussen de landbouw- en landarbeidersorganisaties, met name in de Stichting voor de Landbouw. Deze samenwerking beantwoordt, naar mijn mening, aan de economische norm van de doelmatigheid die aan deze collectieve belangenbehartiging moet worden gesteld. Gebleken is dat het gezamenlijk optreden een veel breder terrein kan bestrijken dan aanvankelijk werd gemeend. Het afzonderlijk optreden van deze zes organisaties in economische aangelegenheden behoort, reeds gedurende verscheidene jaren, tot de zeldzaamheden. Hier gaat de mogelijkheid van het uitoefenen van invloed op grond van levens- en wereldbeschouwing in eigen organisatie gepaard met een doelmatige vorm van samenwerking.

Mannen als Brunner⁴⁴ en Dippel⁴⁵ gaan echter veel verder en ontkennen in krasse bewoordingen het bestaansrecht van christelijke stands- en vakorganisaties. Brunner tracht de christen troost te bieden door op te merken dat wie het in een socialistische organisatie niet uithouden kan, altijd nog andere — zoals hij het noemt — „weltanschaulich neutralere Möglichkeiten offen stehen”. Dippel loochent kort en goed de bewarende en leidende kracht van wat hij noemt buitenkerkelijke beginselen en breekt de staf over christelijke vakorganisaties. Een onjuiste opvatting van een, op dit terrein, mogelijke „neutraliteit” en een overspanning van de roeping en de taak van de kerk op maatschappelijk terrein, leiden beide schrijvers m.i. tot deze verkeerde conclusies.

Ik volsta thans met deze korte aanduiding van de bedenkingen die tegen de door mij gehouden beschouwingen ongetwijfeld zullen rijzen.

Het komt mij minder gewenst voor, na deze uiteenzetting over de functie van de ondernemer in de landbouw en over de beginselen die hij bij het economisch handelen in acht behoort te nemen, langer beslag te leggen op Uw welwillende aandacht.

De problemen, die ik heb aangeroerd, vereisen nadere wetenschappelijke bezinning.

Het is mijn voornemen te trachten bij het onderwijs, dat ik aan deze Hogeschool als bijzonder hoogleraar hoop te geven, een bescheiden bijdrage tot de discussie over deze belangrijke vraagstukken te leveren.

Zie hier, geachte aanwezigen, een schetsmatige aanduiding van de grondslag waarop ik mij bij deze verantwoordelijke arbeid hoop te plaatsen en een korte weergave van de onderwerpen, die ik mij voorstel te behandelen.

Zeer gewaardeerde toehoorderessen en toehoorders,

Bij de aanvaarding van mijn ambt moge ik allereerst mijn dank betuigen aan Hare Majesteit de Koningin, die de vereiste bekrachtiging aan mijn benoeming niet heeft willen onthouden.

Mijne Heren Bestuurders en Curatoren van de Stichting Bijzondere Leerstoelen in de Christelijke Maatschappijleer,

Gij hebt door mijn benoeming tot bijzonder hoogleraar aan deze Hogeschool een groot vertrouwen in mij gesteld. Niettegenstaande alle goede zorgen die aan mijn wetenschappelijke opleiding zijn besteed, ben ik er van overtuigd dat de practische arbeid die ik gedurende verscheidene jaren mocht verrichten een achterstand in mijn wetenschappelijke ontwikkeling heeft doen ontstaan. Het is mijn voornemen te trachten deze achterstand nog iets in te halen en het in mij gestelde vertrouwen niet te beschamen. Ik ben er mij daarbij van bewust dat dit niet in eigen kracht zal kunnen geschieden.

Mijne Heren Curatoren van de Landbouwhogeschool,

Het is mij een eer en een voorrecht hier openlijk te kunnen verklaren dat Gij mij, als bijzonder hoogleraar, op de meest welwillende wijze zijt tegemoet getreden. Ik breng U daarvoor mijn oprechte dank.

Dames en Heren Hoogleraren, Lectoren en Docenten,

De intrede in Uw kring, zij het op een bescheiden plaats, is mij een reden tot grote vreugde. De acclimatisering in Uw midden wordt wellicht vergemakkelijkt door het feit dat ik met verscheidenen Uwer reeds korter of langer tijd uit anderen hoofde mocht samenwerken. Ik moge de wens uitspreken dat Gij, na enige tijd, over mij hetzelfde oordeel zult kunnen uitspreken als Banning onlangs deed over Brillenburg Wurth. Banning⁴⁶ zegt, in zijn bespreking van de bekende trilogie van Brillenburg Wurth over het Christelijk leven, het volgende: „hij is wel degelijk een zoon van het gereformeerde volk, maar staat open voor andere inzichten, en zeker voor andere mensen, hij mist het afgeslotene, hooghartige, zelfverzekerde, dat zo dikwijls een gesprek met gereformeerden onmogelijk maakt.” Ik laat, zoals begrijpelijk is, thans de vraag rusten of de kenschetsing die Banning geeft van de Gereformeerden in het algemeen juist is.

Hooggeleerde Minderhoud,

Men zal mij niet euvel duiden dat ik mij uitdrukkelijk tot U richt. Uit het wekelijks contact dat ik, in ander verband, reeds verscheidene jaren met U mocht hebben, spreekt voor mij de bevestiging van de waarheid dat men, hoewel van verschillende levensbeschouwing uitgaande, toch gezamenlijk tot eensgezinde, belangrijke en goede economische beslissingen kan komen. Dat ik onder Uw Rectoraat mijn intrede aan deze Hogeschool mag doen, is voor mij een zeer prettige omstandigheid. Ik dank U voor de daarbij onderhouden steun en voorlichting.

Mijne Heren Hoogleraren-leermeesters van de Juridische Faculteit van de Vrije Universiteit,

Een enkele maal sprak men tegenover mij verwondering uit over het feit dat in mijn proefschrift een persoonlijk woord tot mijn leermeesters ontbrak. Ik stel er thans prijs op te verklaren dat de waardering die ik voor hen heb groot is, doch dat ik, progressief als ik wilde zijn, mij vrijwillig heb geschikt naar een wens — zij het niet een uitdrukkelijke — van de Juridische Faculteit van de Vrije Universiteit om nl. de veelal gebruikelijke opdracht achterwege te laten.

Nu ik echter geheel „vrij” man ben, stel ik het op prijs hier ge-

tuigenis af te leggen van mijn grote dank voor het onderricht dat ik van mijn leermeesters aan de Vrije Universiteit heb mogen ontvangen. Niet alleen dat zij mijn eerste wankele schreden op het pad der wetenschap hebben geschraagd, ook na de universitaire opleiding, die ik mocht genieten, heeft hun behulpzaamheid voortgeduurd. Met name zou ik hier willen noemen de hoogleraren Anema, P. A. Diepenhorst, Dooyeweerd en Van der Kooy.

Anema heeft zijn „finishing touch” aan mij nog niet voltooid, daar ik nog wekelijks als Secretaris van de A.R. Eerste Kamerfractie, waarvan hij Voorzitter is, onder zijn fascinerende, bekwame en toch zachte leiding mag verkeren.

Diepenhorst heeft de nazorg aan mij uitgestrekt tot de maatschappelijke sfeer. Verscheidene jaren mocht ik immers onder zijn bezielend presidium optreden als Secretaris van de Chr. Boeren- en Tuindersbond in Nederland.

De nazorg van Dooyeweerd en Van der Kooy betrof in het bijzonder mijn wetenschappelijke scholing. De laatste vooral als mijn zeer gewaardeerde en toegewijde promotor. Toen ik zoëven sprak over de hulp en voorlichting die ik bij mijn arbeid van anderen zal behoeven, had ik, enigszins onbescheiden, U beiden niet in de laatste plaats op het oog.

Zeer gewaardeerde toehoorderessen en toehoorders, niet behorende tot de interne kring van de Stichting, de Landbouwhogeschool of de Vrije Universiteit,

Wellicht heeft een bijzonder hoogleraar in een plechtig uur als dit ook enige bijzondere vrijheden. Ik zou van die vrijheid enig gebruik willen maken door, mede namens de mijnen, mijn grote erkentelijkheid te betuigen voor de aanwezigheid van een zo groot aantal belangstellenden. Deze dank geldt met name de heren Ministers, de heer Voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, de dame en heren leden van de Staten-Generaal, heren bestuursleden van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond en van de Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond, heren bestuursleden en directeuren van de Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank te Utrecht, vele vrienden uit de agrarische jeugdbeweging, vertegenwoordigers van corporaties of instellingen waaraan ik korter of langere tijd mijn medewerking mocht verlenen.

Ook de aanwezigheid van verscheidene van onze zeer gewaardeerde vrienden uit Voorburg, die in deze plechtigheid het begin van een zekere „verwijdering” zien, is voor mijn vrouw en mij een reden tot grote vreugde.

Dat ook thans, evenals bij mijn promotie, de arbeider van mijn vader aanwezig is, die mij meer dan veertig jaar geleden telkens naar de lagere school moest brengen omdat ik deze soms niet wenste

te bezoeken, bewijst dat ik toen, evenals nu, de hulp van arbeiderszijde niet kan ontberen.

Dames en Heren Studenten,

Ik heb er over nagedacht of het niet wenselijk zou zijn mij het eerst tot U te richten. Omdat ik mij als beginneling niet al te ver van de „mos" durfde verwijderen, heb ik er echter van af gezien. Toch gevoel ik dat mijn verhouding tot U in de toekomst de belangrijkste zal zijn. Ik ben er mij daarbij volkomen van bewust dat de „sovereiniteit in eigen kring" van U tegenover mij, als bijzonder hoogleraar, nog meer gefundeerd is dan tegenover de gewone hoogleraren aan deze Hogeschool. Toch hoop ik dat er tussen U en mij een verantwoorde „enkaptische structuurvervlechting" — in dit geval te vertalen door: hechte samenwerking — zal ontstaan.

Ik hoop in staat te zijn om bij het opsporen van de wezenlijke achtergronden van het economisch en sociaal handelen in de landbouw U enige aanwijzingen te kunnen geven, zonder dat ik U bij voorbaat kan beloven voor elk probleem de juiste oplossing direct bij de hand te hebben. Wetenschappelijke bezinning op deze achtergronden lijkt mij voor de toekomstige ontwikkeling van de gehele plattelandssamenleving van fundamentele betekenis.

Van het wederkerig contact met U stel ik mij veel voor. Uw belangstelling kan de intensiteit van en de vreugde in mijn arbeid slechts ten goede komen.

Dat mijn hoogbejaarde schoonouders, hoewel hier niet aanwezig, in dit voor mij zo gewichtige uur, zo intens met ons medeleven, is mijn vrouw en mij een reden tot grote vreugde en eerbiedige dank.

Ik heb gezegd.

AANTEKENINGEN

- 1 Mijn: Landbouw en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie, diss. Amsterdam V.U. 1952, blz. 173.
- 2 Landbouwtelling 1950 II, Centraal Bureau voor de Statistiek, October 1952, blz. 10 e.v.
- 3 De weg naar vrijheid, Een socialistisch perspectief. Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid, 3e druk, Amsterdam 1953, blz. 34 e.v.
- 4 Zie o.a. A. L. S. P. Stallaert, De ondernemer in de gebonden volkshuishouding, diss. Tilburg 1942. Heinz Sauer mann, Die Gestalt des Unternehmers, Berlin 1937. Sauer mann tracht in zijn boek het nauwe verband aan te tonen tussen de nationaal-socialistische levensbeschouwing en de figuur en de functie van de ondernemer. Karl Renner laat in zijn: Der Unternehmer in der neuen Wirtschaftsordnung, Wien 1946, een geheel ander geluid horen. W. F. van Gunsteren, De plaats van de ondernemer in het tegenwoordige economische bestel, Referaat gehouden op de vijf en dertigste wetenschappelijke samenkomst van de V.U. te Amsterdam op 9 Juli 1952. J. F. Haccou, J. F. ten Doesschate en A. C. J. Rottier, De functie van de ondernemer in het huidige tijdsbestek, Praeadviezen gehouden op de Landdag voor economen op 8 Maart 1952 te Utrecht.
- 5 B. van Deventer, Wins en prijstheorie, met speciale verwijzing na: die entrepreneur, sy funckties en beloning, diss. Amsterdam V.U. 1952.
- 6 Zie noot 4, laatste gedeelte.
- 7 De functie van de ondernemer in het huidige tijdsbestek, blz. 8.
- 8 Zie o.m. M. B. Smits, De Landbouw in de Nederlandsche Gemeenschap, Hilversum 1941. D. Groeneveld, De boer in een veranderde wereld, Amsterdam 1947. E. de Vries, De invloed van de wereldhuishouding op de landbouw, in het bijzonder op die van Nederland, in De functie van de landbouw in de maatschappij, Wageningen 1948.
- 9 Dat de gedachte aan bestaanszekerheid niet alleen in ons land wordt gekoesterd, blijkt nog eens overduidelijk uit de studie van Th. W. Schultz, The economic organization of Agriculture, New York 1953. Schultz komt tot de conclusie dat in de Verenigde Staten van Amerika het inkomen van de ondernemer in de landbouw, ook in tijden van depressie, gewaarborgd behoort te zijn.
- 10 Mijn: Landbouw en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie, blz. 175.
- 11 Zie o.a. T. P. van der Kooy, Ondernemer en maatschappij, in het Maandblad voor Accountancy en Bedrijfs-huishoudkunde, no. 3 1953, blz. 117 e.v.
- 12 M. G. Levenbach, Arbeidsrecht, een bundel opstellen uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de eerste leerstoel in het arbeidsrecht in Nederland, Alphen aan de Rijn 1951, blz. 67.
- 13 De functie van de ondernemer in het huidige tijdsbestek, blz. 48 e.v.
- 14 A. W. Luyckx, Het ambacht in de huidige maatschappij, diss. Tilburg 1952, blz. 9 e.v.
- 15 I. Samkalden, Behartiging van collectieve belangen in de agrarische wetgeving, Inaug. rede, Wageningen 1952, blz. 10 e.v.
- 16 C. D. Saal, Sociale Dynamiek, Groningen 1952 (openbare les).
- 17 T. P. van der Kooy, De zin van het economische, Inaug. rede V.U. Amsterdam, Kampen 1950.
- 18 Zie ook: T. P. van der Kooy, Economie en Maatschappij, Interfac. College aan de V.U. te Amsterdam, 1951.
- 19 M. J. H. Cobbenhagen, Over grondslagen en motieven van het economisch handelen, Tilburg 1945, blz. 27.
- 20 M. J. H. Cobbenhagen, Een nieuw ondernemersbeeld in wording, Publicatie ter gelegenheid van het 7e lustrum van de Algemene Katholieke Werkgeversvereniging op 13 September 1950.
- 21 Zie artikel 2, eerste gedeelte van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis. Ook G. C. Berkouwer, (Dogmatische Studiën), De Algemene Openbaring, Kampen 1951,

- blz. 221 e.v. Herman Ridderbos, De bijbelse boodschap en de sociale verhoudingen, referaat geschreven voor de Christelijke Sociale Conferentie, 1952. Door H. Berkhof wordt in zijn referaat Grondmotieven van Christelijk-Sociaal handelen, voor dezelfde conferentie geschreven, het accent iets anders gelegd.
- 22 Zie ook A. Anema, Onze tijd en onze roeping, Rotterdam 1921, blz. 45 e.v. K. Dijk, De strijd om de beginselen, Uitgave van het Centraal Comité van A.R. Kiesverenigingen, 's-Gravenhage 1950, blz. 5. Mijn: Wat zijn beginselen en wat doen we er mee?, Uitgave van de C.B.T.B. en de C.J.B.T.O., 's-Gravenhage 1950.
- 23 T. P. van der Kooy, Godsdienst en Maatschappij, in *Philosophia Reformata*, 16e jaargang, 3e kwartaal 1951, blz. 100. De beginselen der maatschappij, in *Philosophia Reformata*, 17e jaargang, 4e kwartaal 1952, blz. 192 e.v. J. Ridder, Wijsbegeerte en economisch leven, in *Wijsbegeerte en levenspraktijk*, Kampen 1948, blz. 117 e.v. Ridder wijst in dit verband met name op de betekenis van de keuze bij de consument.
- 24 H. Berkhof, Grondmotieven van Christelijk-Sociaal handelen, referaat gehouden op de Christelijke Sociale Conferentie, 1952.
- 25 Herman Ridderbos, Het liefdegebod en de „ordeningen”, in *Gereformeerd Weekblad*, 7e jaargang, nummer van 5 December 1952.
- 26 A. Kuyper, Souvereiniteit in eigen kring, Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit te Amsterdam, 2e druk 1880.
- 27 Zie H. Dooyeweerd, voor ons doel vooral: De Wijsbegeerte der Wetsidee, Deel III, Amsterdam 1936 en De Regeringsplannen betreffende de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, in *Nieuw Nederland* van Januari, Februari en Maart 1946. In mijn proefschrift *Landbouw en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie* heb ik op de uitwerking van Dooyeweerds gedachten – op het terrein dat ons thans bezig houdt – enig commentaar geleverd.
- 28 A. M. Donner, Bijdrage tot de discussie over de Staatstaak, in *Rechtsgeleerde Opstellen*, aangeboden aan Prof. Dr H. Dooyeweerd, Kampen 1951, blz. 177 e.v. H. Dooyeweerd, Een Rooms-Katholieke visie op de Protestants-Christelijke denkbeelden inzake bedrijfsorganisatie en de recente discussie over de grenzen der Overheidstaak, in *A.R. Staatskunde*, 22e jaargang, Maart en April 1952. I. A. Diepenhorst, een Reformatorische Philosophie getoetst, in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, no. 2 1953. Zie ook het Verslag van de gehouden discussies op de Christelijk Sociale Conferentie 1952 en de getrokken conclusies, Utrecht 1953.
- 29 Zie in dit verband ook: G. Brillenburg Wurth, *Het Christelijk leven in de maatschappij*, Kampen 1951, Hoofdstuk II, blz. 44 e.v.
- 30 H. Dooyeweerd, o.a. in *De sociologische verhouding tussen recht en economie en het probleem van het zgn. „economisch recht”*, in *Opstellen op het gebied van recht, staat en maatschappij*, aangeboden aan Prof. Dr A. Anema en Prof. Dr P. A. Diepenhorst, Amsterdam 1949.
- 31 P. Hennipman, *Economisch motief en economisch principe*, Amsterdam 1945, blz. 239 e.v.
- 32 I. A. Diepenhorst, t.a.p., blz. 36.
- 33 A. L. Macfie, *An essay on economy and value*, London 1936.
Zie ook: T. P. van der Kooy, De zin van het economische, Inaug. rede V.U. Amsterdam, blz. 10 e.v. J. Wemelsfelder, Het werkelijkheidsbeeld in de economie, in *Philosophia Reformata*, 16e jaargang, 3e kwartaal 1951, blz. 125 e.v.
- 34 Zo ten aanzien van de begrenzing van het werkteerrein van de standsorganisaties enerzijds en de coöperaties anderzijds, het al of niet gezamenlijk verzorgen van de kaderopleiding, het technisch agrarisch jongerenwerk, de leetuurvoorziening ten plattelande, de verhouding standsorganisatie-publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, enz.
- 35 S. U. Zuidema, *Roeping en goed recht der Christelijke Vakorganisatie*, met een verslag van de gehouden discussies, uitgave van de Christelijke Middenstands-bond, 's-Gravenhage 1951.

- 36 Zo: Emil Brunner, *Das Gebot und die Ordnungen*, Zürich 1939, blz. 391 e.v.
- 37 W. Weddigen, *Wirtschaftsethik, System humanitärer Wirtschaftsmoral*, Berlin 1951, blz. 22 e.v.
- 38 H. Bavinck, *Christelijke Wereldbeschouwing*, 3e druk Kampen 1929, blz. 84 e.v.
- 39 Zo: F. H. Knight, *The ethics of competition*, London 1936.
- 40 T. P. van der Kooy, *De beginselen der Maatschappij*, blz. 191.
- 41 A. A. van Rhijn, *Bijbel en maatschappelijke orde*, in *Wending*, 6e jaargang, November 1951, blz. 468 e.v.
- 42 Emil Brunner, *Gerechtigheid (een leer van de grondbeginselen ener maatschappelijke orde)*, Ned. vert., Amsterdam 1948, blz. 161.
- 43 Mijn: *Landbouw en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie*, blz. 114 e.v.
- 44 Emil Brunner, *Das Gebot und die Ordnungen*, blz. 642 en 643 noot 14.
- 45 C. J. Dippel, *Kerk en Wereld in de crisis*, 's-Gravenhage 1948, blz. 163 e.v.
- 46 W. Banning, *Mogelijkheid en onmogelijkheid van een theologische sociale ethiek*, in *Wending*, Juni 1952, blz. 220 e.v.